

अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि महाराष्ट्र राज्याचा ग्रामीण विकास व वित्तीय समावेशन

डॉ. शिवाजी नामदेव झांझुरणे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025	ग्रामीण विकास देशाच्या सर्वांगीण विकासातील महत्वाचा टप्पा आहे. भारताला जागतिक महासत्ता बनवण्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी ग्रामीण भागाच्या विकासाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. महात्मा गांधी म्हणायचे देशाचा विकास करावयाचा असेल तर आधी खेडी समृद्ध करायला हवीत त्यासाठी खेडेगाव हा केंद्रबिंदू समजून विकासाचे धोरणे आखली पाहिजेत, परंतु स्वातंत्र्याच्या ७७ वर्षांनंतर देखील जेव्हा आपल्या समोर ग्रामीण भागाचं चित्र उभे राहते तेव्हा गुणात्मक शिक्षणाचा अभाव, अनारोग्य, पिण्याच्या शुद्ध पाण्याचा अभाव, बेकारी, गरीबी, दुर्षीत पाणी, रस्त्यांचा अभाव, दळण वळणाची अपुरी साधने अशा कितीतरी समस्या आढळतात. महाराष्ट्राच्या बाबतीत सुद्धा जवळपास अशीच परिस्थिती आहे .सर्वाधिक वेगाने शहरीकरण होणारे राज्य म्हणून महाराष्ट्र ओळखले जात असले तरी महाराष्ट्राचा ग्रामीण चेहरा मात्र आजही टिकून आहे. कारण आजही राज्याची ५७.५७ टक्के जनता ग्रामीण भागात राहते त्या भागाच्या विकासाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. परंतु दुर्दैवाने ग्रामीण भागातील शेतीच्या विकासाचा प्रश्न, आरोग्य सुविधांची उपलब्धता, शिक्षणाचा प्रश्न या सारख्या महत्त्वपूर्ण क्षेत्रासाठी आपण जी उद्दिष्टे ठरवितो ती बरेचदा पूर्ण होत नाहीत, परिणामी नागरी भागातील लोकांच्या सुख-सुविधांमध्ये वाढ होत असताना ग्रामीण जनतेच्या किमान आवश्यक गरजाही पूर्ण होत नसल्याचे दिसते. एकूणच, गावाचा विकास घडवून आणावयाचा असेल तर अर्थसंकल्पातून ग्रामीण विकासाला योग्य न्याय देवून अर्थसंकल्पातील योजनांपासून ग्रामीण भागातील लोकांना लाभ कसा होईल, ग्रामीण भागात पायाभूत सोई-सुविधांचा विकास कसा करता येईल, ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेकारी दूर कशी होईल या दृष्टीने विचार करून आखण्यास याव्यात. प्रथम गावातील जमीन, उपलब्ध पाणी, त्यानुसार अत्याधुनिक पीक व्यवस्थापन आणि शेतीला जोडधंद्याचे गणित जोडले जाणे अत्यंत आवश्यक आहे.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: Dec 17, 2025

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Zhanjurane, S. N. (2025). अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि महाराष्ट्र राज्याचा ग्रामीण विकास व वित्तीय समावेशन. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), 1094-1102.

प्रस्तावना (Introduction):

आज ग्रामीण विकासाच्या चिंतनाला नवीन आयाम प्राप्त झाले आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणून अलिकडील काळात समावेशी विकासाची संकल्पना मांडली जाते. वास्तविक पाहता कोणताही विचार आकस्मितपणे अवतरत नाही तर आजचे वास्तव आणि कालच्या विचारांमध्ये त्याची मुळे असतात. विकासविषयक विवेचनाची व्याप्ती मोठी विविधअंगी आहे. त्यामुळे त्याचे विश्लेषण देखील अनेक प्रकारे करता येते. म्हणूनच सदरील शोधनिबंधात अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या माध्यमातून ग्रामीण जनतेच्या समावेशनासाठी ग्रामीण विकास या पैलूवर प्रकाश टाकला आहे. विकास हा मानवाला सुखी, संपन्न जीवन जगता यावे यासाठी आहे. या अर्थाने मनुष्य विकासाचे साध्य आहे. विकासाच्या विचारात सामान्य माणसाचा विचार आहे. परंतु समावेशी विकास संकल्पनेपूर्वी विकासाच्या वाटचालीतही दारिद्र्य, विषमता, बेरोजगारी या स्वरूपात विकासाची प्रक्रिया व फलनिष्पत्तीतून काहीचे अपवर्जन झाले. म्हणजेच अपवर्जनाचे वास्तव आणि म्हणून समावेशनाचा प्रयत्न हा विकास विषयक विचारांचा गाभा असल्याचे जाणवते. म्हणून समावेशी विकास या संकल्पनेत विकासातून दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार आणि न्याय, विषमतेत घट, मुलभूत गरजांची पूर्तता या बाबी साध्य करण्याचा आग्रह राहत असतो.

एकूणच, वरील सर्व पातळीवर विचार करता ग्रामीण भागाची स्थिती दयनीय आहे. ती बदलली गेली पाहिजे. व्यक्तिगत पातळीवर हे कठीण असले तरी सरकारने जर ग्रामीण विकासाचे चित्र बदलवण्याचे ठरवलेच तर ते नक्कीच होऊ शकते. त्यासाठी सरकारकडे अर्थसंकल्पासारखे प्रभावी साधन आहे. (अर्थसंकल्प म्हणजे देश किंवा राज्याच्या जमा खर्चाच्या ताळेबंदाबरोबरच लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक कल्याणासाठी सरकारद्वारे केले गेलेले एक वित्तीय नियोजन असते.) परंतु या साधनांचा उपयोग सरकार 'ग्रामीण विकासासाठी' कसा करते? हे पाहण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याची निवड केली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासाचे स्थान काय आहे? ग्रामीण विकासासाठीच्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीची प्रवृत्ती कशी होती? करण्यात आलेल्या तरतुदी प्रत्यक्षात खर्च होतात का? तसेच ग्रामीण विकासावरील तरतुदी पुरेशा आहेत का? याचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे (Objectives of Study):

- १) ग्रामीण विकासाची संकल्पना, मापके आणि महत्व जाणून घेणे.
- २) महाराष्ट्र राज्याने सुधारणोत्तर काळानंतर ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि प्रत्यक्षात झालेल्या खर्चाची प्रवृत्ती तपासणे.

*** माहितीचा स्रोत (Sources of Data):**

प्रस्तुत अध्ययनासाठी ('अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि महाराष्ट्र राज्याचा ग्रामीण विकास व वित्तीय समावेशन') प्रामुख्याने महाराष्ट्र राज्याचे विविध वर्षातील अर्थसंकल्प, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, वित्तीय विवरणपत्र (Financial Statement) संदर्भ ग्रंथ मासिके संकेतस्थळे यासारख्या द्वितीयक साधनांचा आधार घेण्यात आलेला असून वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

"ग्रामीण विकासाची संकल्पना आणि मापके (Concept and Measurement):

ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही एक अत्यंत गुंतागुंतीची व्यापक आणि विविधअंगी संकल्पना आहे. या संकल्पनेला विविध प्रकारे मांडले गेल्यामुळे आतापर्यंत याची सर्वमान्य अशी परिभाषा विकशित होऊ शकली नाही. तरी काही लोकांनी या संकल्पनेला पारिभाषित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१ **रॉबर्ट चेम्बरस** यांच्या मते ग्रामीण विकास ही एक अशी संकल्पना आहे ज्यामध्ये संगठन, संस्था, सरकारची धोरणे आणि कार्यक्रम अशा औद्योगिक सुविधा ज्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागात आर्थिक विकासाला गतीशिल करण्यासाठी, तेथील लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि अंतिमतः ग्रामीण लोकांच्या जीवनमानात

सुधारणा घडवून आणण्यासाठी ज्या-ज्या महत्त्वपूर्ण बाबी असतील त्याला ग्रामीण विकास मानता येईल."

२. व्ही. के. राव यांच्या मते ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी तेथील नैसर्गिक व मानवी संसाधनाचा पर्याप्त वापर करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

३. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मते शासनाच्या व लोकांच्या संघटित प्रयत्नांद्वारे सर्व समाजाच्या मतानुसार आर्थिक विकास, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणारी व राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमाला हातभार लावायला शिकविणारी प्रक्रीया म्हणजे ग्रामीण विकास होय."

एकदरीत, स्थूल मानाने विचार करता ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्राचा विकास होय, तेथील लोकांच्या जीवनमानात क्रमशः सुधारणा घडवून आणणे, भावी काळात त्यांना अधिक चांगल्या, गुणवत्तापूर्ण जीवनमानाने जगता यावे यासाठी क्षमता वाढविण्याच्या हेतूने सद्यस्थितीत संख्यात्मक व गुणात्मक बदल घडवून आणण्याची प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास.

ग्रामीण विकासाच्या नवीन विचारानुसार, दारिद्र्यात घट, आर्थिक, सामाजिक विषमतेत आणि रोजगाराच्या स्थितीत सुधारणा घडून आल्यास त्याला विकासाचे निर्देशक मानले जाते. ग्रामीण विकासामध्ये प्रामुख्याने कृषिविषयक विकास, आरोग्य, ग्रामीण गृहनिर्माण योजना, शिक्षण संदेशवहन, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक या सारख्या महत्वाच्या घटकांचा समावेश होतो.

ग्रामीण विकासाची संकल्पना समजून घेण्यासाठी काही मापके किंवा निर्देशके निश्चित करण्यात आली आहेत. यात गुणात्मक विकास अर्थात संपूर्ण साक्षरता हा पहिला घटक आहे. यासाठी ग्रामीण भागात उत्तम गुणवत्तेची प्राथमिक शिक्षण व्यवस्था विकसित करून गावची लोकसंख्या लक्षात घेऊन शाळांची संख्या ठरविले पाहिजे. तसेच पिण्याच्या शुद्ध पाण्याचा पुरेसा व नियमित, परवडणाऱ्या किंमतीला किंवा मोफत पुरवठा होणे हे ग्रामीण आरोग्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. अशुद्ध पाण्याचा वापर व त्यामुळे होणारे असंख्य स्वरूपाचे विकार यामुळे भारताची श्रमशक्ती वरवर पाहता धडधाकट वाटते. परंतु आतून पोखरलेली आहे अशा प्रकारचे मत प्रा. गुनार मिर्डाल यांनी, 'एशियन ड्रामा' या ग्रंथामध्ये व्यक्त केले आहे. तसेच आरोग्यासंदर्भात आदर्श निकशांवर विचार करता साधारणपणे किमान २००० व कमाल ५००० या लोकसंख्येच्या निकषांवर सार्वजनिक प्राथमिक आरोग्य केंद्र परिपूर्ण स्वरूपात विकसित करणे गरजेचे आहे. यासोबतच वाहतुकीच्या उत्तम सोई उपलब्ध करून देणे, ग्रामीण भागात औद्योगिकीकरणाला चालना देणे, दरडोई उत्पन्नात वाढ करणे आणि प्रत्येक व्यक्तीचा सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे यासारख्या बाबींचा समावेश होतो.

ग्रामीण विकासाचे महत्व:

आजही भारतातील बहुसंख्य म्हणजे जवळपास दोन तृतीयांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनमानात 'समृद्धी' आणि 'सुधारणा' घडवून आणावयाची असेल तर 'ग्रामीण विकासाशिवाय पर्याय नाही. ग्रामीण विकास हाच वास्तविक विकासाचा आधार आहे. ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेरोजगारी, कुपोषण, शिक्षणाचा अभाव, अनारोग्य, निवारा यासारख्या अनेक समस्या आहेत. त्या नियोजन' आणि 'व्यवस्थापनाद्वारे' कमी करता येऊ शकतात. यासाठी ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना आणि कार्यक्रम अत्यंत उपयोगी ठरू शकतात. त्यामुळे ग्रामीण विकास महत्त्वपूर्ण मानला जातो. ग्रामीण क्षेत्राचा विकास हे असे एकमेव साधन आहे जे ग्रामीण भागातील कृषी सारख्या प्रमुख व्यवसायात सुधारणा घडवून आणू शकते. ग्रामीण विकासाचे महत्व फक्त खेडे' आणि ग्रामीण लोकांपुरतेच मर्यादित नाही तर प्रत्यक्षात शहरी क्षेत्राचा विकास सुध्दा बऱ्याच प्रमाणात ग्रामीण विकासावरच अवलंबून आहे. त्यामुळे ग्रामीण विकासाद्वारे ग्रामीण लोकांना जर समृद्ध बनवले तर शहरातील कच्चा मालाच्या पुरवठ्याची समस्या, श्रमाची समस्या, स्थलांतरणाची समस्या, राहण्याची समस्या, झोपडपट्ट्यांची समस्या यासारख्या अनेक समस्यांचे निवारण होण्यास मदत होते.

ग्रामीण भागातील वास्तव (Real Fact):

ग्रामीण भागातील वास्तवावर प्रकाश टाकताना परत गांधीजीचीच आठवण येते. कारण खेड्यांकडे चला' हा गांधीजींचा संदेश होता, परंतु झाले उलटेच. ग्रामीण भागातून नगरांकडे लोकसंख्येच्या स्थलांतरणाने नागरी विकासाच्या न संपणाऱ्या समस्या निर्माण होत आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला ग्रामीण भागातील बौद्धिक संपदेचा ओघ नगरांकडे वाढत आहे. बौद्धिक व सांपत्तिक स्थितीत सरस असलेला माणूस आज ग्रामीण भागात राहण्यास तयार नाही, ग्रामीण भागातील शिक्षण व्यवस्थाही अतिशय तकलादू झाली आहे. अर्थतज्ज्ञ अभिजित सेन हे कृषी व कृषीक्षेत्रातील प्रती व्यक्ती उत्पन्नातील तफावत न रुंदावणे समावेशी वृद्धीची आवश्यक अट मानतात. परंतु ग्रामीण भागामध्ये यामध्ये मोठी तफावत पहावयास मिळते. तसेच ग्रामीण वित्त व्यवस्थेचा विकास व विस्तार होऊन देखील ग्रामीण भागातील मोठी संख्या बँकिंग सेवा/सुविधांपासून आजही वंचित आहे. यासंदर्भात सन २०१४ मधील जागतिक बँकेच्या ग्लोबल फायनान्स रिपोर्टमध्ये असे म्हंटले आहे की, जगभरातील बँकिंग व्यवस्थेपासून वंचित असलेल्या एकूण लोकसंख्येपैकी पाचव्या हिश्याने लोकसंख्या भारतातील आहे. एकूणच, वरील काही प्रातिनिधीक बाबी ग्रामीण वास्तव स्पष्ट करण्यास पुरेशा आहेत.

ग्रामीण विकास आणि अर्थसंकल्प:

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या प्रक्रियेत आणि आर्थिक नियोजन व कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये अर्थसंकल्पाची महत्वाची भूमिका असते. अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून समाजातील दुर्बल, निराधार, गरजू घटकांचा विचार करण्यात येतो व त्या अनुषंगाने त्यांच्यासाठी तरतूद करण्यात येते. शासन त्यांच्यासाठी विशेष धोरण ठरवून अर्थसंकल्पाच्या अंमलबजावणीतून त्यांना स्वस्त दरामध्ये राहण्यासाठी घर, किफायतशीर दरामध्ये धान्य आणि त्यांच्या रोजगाराची व्यवस्था करून त्यांचे समावेशन करण्याचा प्रयत्न करते. एकूणच, अर्थसंकल्प हा कुठल्याही देश किंवा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा आणि आर्थिक धोरणाचा असा आरसा आहे की, ज्यामुळे तेथील आर्थिक स्थिती आणि आगामी वर्षातील आर्थिक प्रगतीचा अंदाज बांधता येतो.

दुसऱ्या बाजूचा विचार करता ग्रामीण भागात अंदाजपत्रकीय व नियोजित गुंतवणूक होत असली तरी, त्यातून मागणीजन्य उत्प्रेरीत गुंतवणूकीत वृद्धी होत नाही. ग्रामीण भागात उत्पन्न गुंतवणूक लवचिकता कमीच रहात आली आहे, कारण ग्रामीण भागात निर्माण होणारे उत्पन्न नागरी भागाकडून पुरविल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवांवर खर्च होत असते. परिणामी रोजगार निर्मितीचा गुणक (Multiplier) नागरी भागास अनुकूल ठरत आहे. तसेच बाजार यंत्रणेवर आधारित अर्थव्यवस्थेत व्यापारशक्ती नेहमी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या समाज घटकांना प्रतिकूल असतात. म्हणून ग्रामीण भागाची क्रयशक्ती नागरी भागापेक्षा नेहमीच कमी राहिली आहे.

राज्य अर्थसंकल्पातील ग्रामीण विकासासाठीच्या तरतूदी:

महाराष्ट्र राज्याने सुधारणोत्तर काळानंतर म्हणजेच सन १९९०-९१ नंतर ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतूदी आणि प्रत्यक्षात झालेल्या खर्चाची स्थिती तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक:१

महाराष्ट्र राज्याने ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतूदी आणि प्रत्यक्ष खर्चाची वर्षाने प्रवर्ती (1990-91 ते 2023-24) (आकडेवारी कोटीत)

अ.क्र.	वर्ष	एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदी	प्रतिशत वाढ /घट	ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या तरतुदी	प्रतिशत वाढ /घट	ग्रामीण विकासावर प्रत्यक्ष झालेला खर्च	तफावत	ग्रा.वि.तरतुदीचे एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीशी प्रमाण
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	1990-91	10808.54	-	280.24	-	258.50	21.74	2.59
2	1991-92	12419.93	14.90	600.60	114.31	560.94	39.66	4.83
3	1992-93	14029.67	12.96	688.20	14.58	631.04	57.16	4.90
4	1993-94	16145.34	15.08	844.01	22.64	826.07	17.94	5.22
5	1994-95	18080.94	11.98	721.69	-14.49	767.28	-45.59	3.99
6	1995-96	22453.10	24.18	881.77	22.18	853.68	28.09	3.92
7	1996-97	26271.63	17.00	981.33	11.29	869.88	111.45	3.73
8	1997-98	27814.74	5.87	1073.20	9.36	916.04	157.16	3.85
9	1998-99	30698.19	10.36	1272.65	18.58	1105.84	166.81	4.14
10	1999-2000	40907.63	33.25	1467.60	15.31	594.55	873.05	3.58
11	2000-01	52326.55	27.91	623.66	-57.50	507.27	116.39	1.19
12	2001-02	55862.14	6.75	851.67	36.55	522.36	329.31	1.52
13	2002-03	62571.02	12.00	976.89	14.70	905.00	71.89	1.56
14	2003-04	72605.23	16.03	1872.52	91.68	2065.39	-192.87	2.58
15	2004-05	78746.99	8.45	2403.64	28.36	N.A	-	3.05
16	2005-06	6278.31	-20.27	2181.02	-9.26	2017.91	163.11	3.47
17	2006-07	80922.30	28.88	3089.83	41.66	2590.31	499.52	3.81
18	2007-08	84233.11	4.09	1548.70	-49.87	N.A	-	1.83

19	2008-09	99562.70	18.19	3052.85	97.12	1980.00	1072.85	3.06
20	2009-10	124633,21 (11.53)	25.18	2761.28 (9.85)	-9.55	N.A	-	2.21
21	2023-24	602008	-	25308	-	547450	-	-

संदर्भ: महाराष्ट्र शासन, वित्तविषयक विवरणपत्र (1990-91 ते 2023-24)

तक्ता क्रमांक १ मध्ये महाराष्ट्र राज्याने जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि प्रत्यक्षात झालेल्या खर्चाची वर्षानिहाय प्रवृत्ती दर्शविली आहे. तक्त्यावरून असे दिसते की, सन १९९०-९१ या आर्थिक वर्षात एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदी १२०८०८५४ कोटी रुपये इतक्या होत्या. त्यापैकी ग्रामीण विकासासाठी २५८.५० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती व त्याचे एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीशी प्रमाण २.५९ टक्के इतके होते. त्यानंतरच्या काळात एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये सन २००५-०६ या एकाच आर्थिक वर्षाचा अपवाद वगळता सतत वाढ झाली. तर ग्रामीण विकासावरील तरतुदीमध्ये मात्र सन १९९४-९५, २०००-०१, २००५-०६, २००७-०८ आणि २००९-१० या पाच वर्षांतील प्रतिशत घटीचा अपवाद वगळता सतत वाढ झाली.

सन २००९-१० मध्ये एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये १२४६३३.२१ कोटी रुपये इतकी वाढ झाली. तर ग्रामीण विकासासाठीच्या तरतुदीत २७६१.२८ कोटी रुपये इतकी वाढ झाली. म्हणजेच १९९०-९१ च्या तुलनेत ही वाढ अनुक्रमे ११.५३ पट आणि ९.८५ पट इतकी होती. व यावेळी ग्रामीण विकासासाठीच्या तरतुदीचे एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीशी प्रमाण २.२१ टक्के इतके होते.

टक्के इतके होते. म्हणजेच एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीबरोबरच ग्रामीण विकासावरील तरतुदीत सुद्धा वाढ झाली. परंतु एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील ग्रामीण विकासावरील तरतुदीचे प्रमाण मात्र घटल्याचे (२.५९ टक्क्यांवरून २.२१ टक्के) दिसते.

तसेच एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये सन १९९९-२००० नंतर वेगाने वाढ झाली. तर ग्रामीण विकासावरील तरतुदीत २०००-०१ नंतर आधीच्या तुलनेत जास्त चढ-उतार झाले असून ग्रामीण विकासाचा अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील वाट्यामध्ये सुद्धा तुलनात्मकदृष्ट्या घट झाल्याचे आढळते.

त्याचप्रमाणे ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या तरतुदी आणि प्रत्यक्षात ग्रामीण विकासावर झालेल्या खर्चाचा विचार करता सन १९९४-९५ आणि २००३-०४ या दोन वर्षांचा अपवाद वगळता संपूर्ण वीस वर्षांच्या काळात तरतुदीपेक्षा खर्च कमी झाल्याचे आढळते. तसेच करण्यात आलेली तरतूद आणि प्रत्यक्षात होत असलेला खर्च यातील तफावत वाढत असल्याचे दिसते.

ग्रामीण विकासावरील एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीची घटकनिहाय स्थिती:

ग्रामीण विकासावरील एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीची विभागणी ज्या प्रमुख घटकांद्वारे करण्यात येते ते घटक आणि त्यावरील तरतुदी तक्ता क्रमांक २ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

तक्ता क्रमांक २

महाराष्ट्र राज्याने ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदींचा घटकनिहाय तपशील (१९९०-९१ ते २००९-१०) (संख्या कोटीत)

अ.क्र.	वर्ष	ग्रामीण विकासावर केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीचा तपशील				
		ग्रामीण विकासासाठी विशेष कार्यक्रम	ग्रामीण रोजगार	जमीन सुधारणा	इतर ग्राम विकास कार्यक्रम	ग्राम विकासावरील एकूण तरतुदी
1	2	3	4	5	6	7
1	1990-91	46.18(16.48)	204.86(73.10)	0.0043(0-001)	29.20(10.41)	280.24 (100%)
2	1991-92	48.10(8.00)	501.06(83.42)	0.0039(0-0006)	51.44(85.6)	600.60(100%)
3	1992-93	50.11(7.28)	548.16(79.65)	0.0068(0-009)	89.93(13.07)	688.20(100%)
4	1993-94	61.17(8.19)	672.29(79.65)	0.0011(0-0001)	102.54(12.15)	844.01(100%)
5	1994-95	80.97(1.-21)	509.33(70.57)	0.00145(0-002)	131.41(18.20)	721.69(100%)
6	1995-96	88.16(10.00)	585.50(66.40)	N.A	208.11(23.60)	881.77(100%)
7	1996-97	87.67(8.93)	577.19(58.81)	0.0156(0-001)	316.46(32.25)	981.33(100%)
8	1997-98	88.21(8.21)	605.63(56.43)	0.0611(0-005)	379.29(35.31)	1073.20(100%)
9	1998-99	87.5(6.8)	782.56(61.49)	0.0123(0-0009)	402.50(31.62)	1272.65(100%)
10	1999-2000	89.02(6.06)	1013.67(69.07)	0-0004(0-00003)	364.91(24.86)	1467.60(100%)
11	2000-01	73.00(11.70)	176.58(28.31)	0-0080(0-001)	374.48(59.98)	623.66(100%)
12	2001-02	55.08(6.47)	189.25(22.22)	0.0033(0-0003)	607.32(71.30)	851.67(100%)
13	2002-03	66.40(6.39)	315.09(32.25)	0.0003(0-0003)	599.40(61.35)	976.89(100%)
14	2003-04	71.06(3.79)	1360.73(72.67)	N.A	440.73(23.53)	1872.52(100%)
15	2004-05	69.38(2.88)	1664.43(69.24)	N.A	669.83(27.87)	2406.649(100)
16	2005-06	76.46(3.50)	1656.44(75.95)	N.A	448.12(20.54)	2181.02(100%)
17	2006-07	218.88(8.08)	1890.73(61.19)	N.A	980.25(31.73)	3089.83(100%)
18	2007-08	278.29(17.97)	599.53(38.71)	N.A	670.88(43.32)	1548.70(100%)
19	2008-09	181.86(5.896)	515.51(16.88)	N.A	2355.48(77.16)	3052.85(100%)
20	2009-10	287.55(10.41)	1316.54(47.67)	N.A	1157.19(41.91)	2761.28(100%)

संदर्भ: महाराष्ट्र शासन, वित्तविषयक विवरणपत्र (1990-91 ते 2023-24)

तक्ता क्रमांक २ नुसार सन् १९९०-९१ या आर्थिक वर्षात महाराष्ट्र राज्याने ग्रामीण विकासावर केलेल्या एकूण २८०.२४ कोटी रूपयापैकी 'ग्राम विकासासाठी विशेष कार्यक्रमावर' ४६.१८ कोटी, 'ग्रामीण रोजगार (टीप -

कंसातील आकडे ग्रामीण विकासावरील एकूण तरतुदीशी प्रतिशत प्रमाण दर्शवतात) निर्मितीवर' २०४.८६ कोटी, 'जमीन सुधारणा करण्यासाठी' ०.००४३ कोटी (४३ हजार) आणि 'इतर ग्रामीण विकास कार्यक्रमावर' २९.२० कोटी रुपये तरतूद केले होते. या सर्व घटकांवरील तरतुदीचे ग्रामीण विकासावरील एकूण तरतुदीशी प्रमाण अनुक्रमे १६.४८ टक्के, ७३.१० टक्के, ०.००१ टक्के आणि १०.४१ टक्के इतके होते. तर सन २००९-१० मध्ये ग्रामीण विकासावरील एकूण तरतुदीमध्ये २७६१. २८ कोटी इतकी वाढ झाली. त्यातील घटकनिहाय तरतुदीचा विचार करता ग्राम विकासासाठी विशेष कार्यक्रमावर २८७५५ कोटी, ग्रामीण रोजगार ११५७.१९ कोटी रुपये तरतूद केले होते. ग्रामीण विकासावरील एकूण तरतुदीशी प्रमाणातील बदल अनुक्रमे १०.४१ टक्के, ४७६७ टक्के महणजेच १९९०-९१ च्या तुलनेत विशेष कार्यक्रम (१६. ४८ टक्क्यांवरून १०.४१ टक्के) आणि ग्रामीण रोजगार निर्मितीसाठीच्या (७१.१० टक्क्यांवरून ४७.६७ टक्के) तरतुदीचा वाटा घटून इतर ग्रामविकास कार्यक्रमावरील तरतुदीचा वाटा वाढल्याचे (१०.४१ टक्क्यांवरून ४१.९१ टक्के) दिसते.

तसेच घटकनिहाय तरतुदीचा तुलनात्मकदृष्ट्या विचार करता ढोबळमानाने सन १९९९-२००० पर्यंत ग्राम विकासासाठी विशेष कार्यक्रम (२०००-०१ पर्यंत) आणि ग्रामीण रोजगार निर्मितीवरील तरतुदीचा वाटा इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील तरतुदीपेक्षा जास्त होता. परंतु २००१-०२ नंतर मात्र ग्रामीण विकासासाठी विशेष कार्यक्रम आणि ग्रामीण रोजगार या दोन्ही घटकांवरील तरतुदीचा वाटा सरासरी घटून इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील तरतुदीचा वाटा लक्षणीय वाढल्याचे दिसून येते.

तसेच जमीन सुधारणा करण्यासाठी सन २००३-०४ नंतर कसलीच तरतुद झाली नाही व त्यापूर्वीही जी काही तरतूद करण्यात आलेली होती तिचे प्रमाण अतिशय अल्प (१९९०-९१ मध्ये ४३ हजार रुपये तर २००२-०३ मध्ये केवळ ३ हजार रुपये) असल्याचे आढळते.

निष्कर्ष (Conclusion):

१) सुधारणोत्तर काळानंतर महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीबरोबरच ग्रामीण विकासावरील तरतुदीत जरी सरासरी वाढ झाली असली तरी एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील ग्रामीण विकासावरील तरतुदीचे प्रमाण मात्र घटल्याचे (२.५९ टक्क्यांवरून २.२१ टक्के) दिसून येते.

२) महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये सन १९९९-२००० नंतर आधीच्या तुलनेत जास्त चढ-उताराची प्रवृत्ती राहिली. तसेच ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या तरतुदीचा एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील वाटा सुद्धा तुलनात्मकदृष्ट्या घटल्याचे आढळते.

३) ग्रामीण विकासासाठी महाराष्ट्र राज्याने केलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीपेक्षा प्रत्यक्षात ग्रामीण विकासावर झालेला खर्च मात्र कमी झाल्याचे दिसून येते.

४) ग्रामीण विकासासाठी करण्यात आलेल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि प्रत्यक्षात होणारा सर्च यातील तफावत वाढत असल्याचे आढळते.

५) राज्य अर्थसंकल्पातील सुधारणोत्तर काळातील ग्रामविकासावरील एकूण तरतुदीचा घटकनिहाय तुलनात्मकदृष्ट्या विचार करता सन १९९९-२००० पर्यंत ग्राम विकासासाठी विशेष कार्यक्रम आणि ग्रामीण रोजगार निर्मितीवरील तरतुदीचा वाटा इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील तरतुदीपेक्षा जास्त होता. परंतु २००१-०२ नंतर मात्र ग्रामीण विकासासाठी विशेष कार्यक्रम आणि ग्रामीण रोजगार या दोन्ही घटकांवरील तरतुदीचा वाटा सरासरी घटून इतर ग्रामविकास कार्यक्रमांवरील तरतुदीचा वाटा लक्षणीय वाढल्याचे दिसून येते.

६) ग्रामीण विकासामधील जमीन सुधारनेसाठीच्या तरतुदीचा वाटा अत्यंत अल्प असून सन २००३-०४ पासून तर जमीन सुधारणेसाठी कसलीच तरतूद झाली नसल्याचे आढळते.

७) महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासाचे स्थान केवळ तीन टक्क्यांच्या आसपास (सरासरी ३.२५ टक्के) राहिल्याचे दिसून येते

*** शिफारशी (Recommendation):**

१) महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासाला मिळणारा वाटा ग्रामीण लोकसंख्येचा विचार करता पुरेसा नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे प्रमाण आणि तेथील समस्यांचा विचार करता ग्रामीण विकासावरील तरतुदीत वाढ करणे आवश्यक आहे.

२) दरवर्षीच्या अर्थसंकल्पात ग्रामीण विकासांवरील तरतुदी जास्त कशा आहेत याचा खूपच गाजावाजा केला जातो. परंतु ग्रामीण विकासासाठी करण्यात येत असलेल्या तरतुदीची रक्कम ज्या बाबींवर खर्च व्हायला पाहिजे ती योग्य अंमलबजावणी अभावी खर्च होत नाही. त्यामुळे ग्रामीण विकासावरील तरतुदींपासून जी फलनिष्पत्ती हवी असते ती दिसून येत नाही. यासाठी सरकारने ग्रामीण विकासावर करण्यात आलेल्या तरतुदींची योग्य अंमलबजावणी कशी होईल याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

३) ग्रामीण विकासासाठी कृषीचा विकास अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी जमीन सुधारणा महत्वाच्या आहेत त्या केवळ कायद्याने होणार नाहीत हे माहित असूनही आपण आजतागायत कायद्यालाच जास्त महत्व दिले. त्यामुळे ग्रामीण भागात जमीन सुधारणेचा प्रश्न गंभीर आहे. जमीन सुधारणेद्वारेच शेतीच्या तुकडीकरणास आळा घालून ती आर्थिकदृष्ट्या परवडणारी होऊ शकते. त्यासाठी जमीन सुधारणेवरील अर्थसंकल्पीय तरतुदी वाढवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ (References):

१. ठोंबरे सर्जेराव (२००६), ग्रामीण विकास: मानवी व नैसर्गिक संसाधनाधिष्ठित विकास प्रतिमान" लेख, अर्थसंवाद, जानेवारी-मार्च २००६
२. पाटील ज.फा. (२०१६), "भारतीय शेतीचे अर्थकारण", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
३. सिन्हा अर्जुन (२००५), महिला जागृती और सक्षमीकरण" अविष्कार पब्लिशर्स, जयपुर, महाराष्ट्र शासन, वित्तविषयक विवरणपत्र, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई (१९९०-९१ ते २०१०-११)
५. दै. लोकराज्य (२०१२), 'ग्रामोन्नती विशेषांक' माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन,
६. Hanumanth Rao C.H. (2010) "Inclusive growth: An overview of performance & Challenges ahead." IEA Vol 1.
७. Jahangirdar Mukta and Sushma Deshmukh (Ed) (2005), "Post Economic Reforms Scenario of Indian Economy
8. Myrdal Gunnar (1955). "Economic theory and under developed regionX
9. Nagarajan S. Ramamurty and V. B. Parasanna (2005). Educational and Policy Dimensions, Survey of Indian Agricultural, The Hindu
१०. Sing Kartar (1986), "Rural Development", Saga Publications, New Delhi, P. N. 18.
११. Suryanaryan M.H. (2005), "What is exclusive about inclusive growth? EPW, Oct-No. 43.
१२. Robert Chambers (1983), "Rural Development", Putting the Last First, London, Longman,
- 13- <http://en.wikipedia.org/ruraldevelopment>